

Ярослав Мандрик (Івано-Франківськ)

НАВЧАННЯ ДОРΟΣЛОГО НАСЕЛЕННЯ В СЕЛАХ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ 30-х РОКІВ ХХ ст.

Неписемність є однією з найсерйозніших перешкод на шляху до перетворень в кожній країні. До революції Росія за освітнім рівнем займала одне з останніх місць в Європі. За переписом 1897 р. відсоток писемних чоловіків (віком від 9 років і старших) становив 35,8, а жінок – 12,4. В кошторисі міністерства народної освіти не було навіть статті на фінансування освітніх закладів для дорослих¹. У кінці ХІХ ст. чиновник міністерства П.Леонт'єв говорив: «Щоб припинити швидке танення Росії, потрібні ретроградні реформи. І особливо потрібно всіма силами боротися проти народної освіти. Якщо Росія ще чинила опір скільки-небудь успішно духу часу, то цим ми зобов'язані до певної міри неписемності російського народу. У наш час заснування монастиря корисніше двох університетів і цілої сотні реальних училищ»².

Особливо постаралось російське самодержавство в пограбуванні України – як економічному, так і духовному. В доповідній записці міністерства народної освіти про українську школу за 1916 р. вказувалось, що «за рівнем грамоти українські губернії стоять значно нижче від губерній центрального району. В окремих випадках вони наближаються до темного нерозвиненого населення іноземних окраїн»³. Напередодні жовтневого перевороту 72,1 % населення України було неписемним, на селі – 84,5 %, а в окремих губерніях, таких як Чернігівська і Подільська, неписемність становила від 84 до 90 %. Серед жінок тільки 7–8 % мали елементарну грамотність⁴.

В 1917–1921 рр. у процесі формування і розбудови молодого демократичної Української держави, незважаючи на значні фінансові, соціальні та політичні труднощі, в розвитку освіти, в тому числі ліквідації неписемності, почали здійснюватись вагомі перетворення. Навчання в школах було переведено на рідну мову, зростала кількість шкіл, вчителів, налагоджувалась система підготовки кваліфікованих педагогів тощо. Однак процес цей тривав недовго. Українська державність була ліквідована. Встановилась радянська влада. Взявши владу, радянське керівництво держави робить спробу ліквідувати неписемність серед простого народу.

У РСФСР лікнеп почався в 1919 р. В Україні робота з ліквідації неписемності почалася тільки в 1921 р., коли більшовики повністю взяли владу. Програму в галузі освіти розробив ІV Всеукраїнський з'їзд Рад у травні 1921 р. РНК республіки на виконання рішень з'їзду прийняв постанову про ліквідацію неписемності. В ній вказувалося, що грамота народу необхідна для «активної і свідомої участі в політичному житті країни, в управлінні державою, що навчання для населення віком від 8 до 50 років є обов'язковим»⁵.

14 вересня 1923 р. РНК республіки визначив строки ліквідації неписьменності. Починаючи з 1923 р., координаційні функції цієї важливої роботи перейшли до товариства «Геть неписьменність!». На чолі його було поставлено голову ВУЦВК Г.Петровського. Активістів роботи з лікнепу називали культармійцями. Таким чином, на цей важливий політичний і економічний захід – лікнеп відводилось не більше чотирьох років. Уже це рішення само по собі передбачало вкрай напружені темпи лікнепу й майбутнє адміністрування, приписки, бажання обігнати своїх суперників по змаганню, що вкрай негативно позначилось на ході ліквідації неписьменності. Намічене завдання не було виконаним всупереч активним процесам українізації 20-х років. Особливо гострим воно залишалось на селі. У 1927 р. справа лікнепу в Україні почала сповільнюватись. Припинили свою діяльність біля 8 тис. лікпунктів, а ті, що діяли, охопили тільки 5,8 % загальної кількості неписьменних⁶. Якщо в 1925/26 роках у республіці працювало 16 284 лікпунктів, то на 1 грудня 1928 р. їх налічувалось всього 7 384. Відповідно скоротилася в селах кількість культармійців з 442 294 осіб у 1925/26 навчальному році до 180 тис. у 1928 р. Різко скоротилась мережа шкіл для малописьменних.

У 1926/27 навчальному році цих шкіл було в республіці 10 085, проти 12 тис. у 1925/26 н. р.⁷. На 1928 р. з 55 тис. населених пунктів України тільки в 200 була суцільна письменність. Знизилась асигнування на лікнепроботу. У 1928 р. із місцевого бюджету на цю важливу діяльність виділялось всього 61 тис. руб., проти 115 тис. руб. у 1925/26 н. р.⁸. Термін навчання було скорочено із 360 год. в рік до 192 год., забезпеченість підручниками становила всього 20–40 %. Як результат, із тих, хто закінчив лікнеп, добре читали 32,5 %, по складах читали тільки 34,1 %, рецидив неписьменності зріс до 13,6 %⁹.

У 1928 р. серед сільського населення України не вмiли читати і писати біля половини чоловіків і 3/4 жінок¹⁰.

У рішеннях ЦК Компартії України від 15 травня 1928 р., відзначалось, що «за останній період намічається значне зменшення уваги з боку партійних і радянських органів до справи ліквідації неписьменності»¹¹. ЦК вирішив посилити роботу з лікнепу серед трудящих республіки, щорічно ліквідовувати неписьменність не менше 2 млн. осіб. Для практичного керівництва цією роботою було утворено комісію із 8 осіб¹². Агітпропвідділ ЦК КП(б)У в розісланій усім обкомам партії директиві висловився категорично, відзначаючи, що за останні роки справа лікнепу в Україні катастрофічно падає і потрібно вжити найрішучіших заходів для її виправлення¹³. У зв'язку з прийняттям плану першої п'ятирічки в республіці було розроблено державний п'ятирічний план лікнепу. За 4 роки необхідно було охопити навчанням 6,5 млн. осіб, в т. ч. майже 5,5 млн. неписьменних і понад 1 млн. малописьменних. За роки першої п'ятирічки планувалось завершити роботу з лікнепу серед дорослого населення України. У зв'язку з цим необхідно було зміцнити матеріальну базу лікнепу, збільшити кількість культармійців. За підрахунками Наркомату освіти України, навчання одного неписьменного обходило державі в 6 руб. 50 коп., а мало письменного – у

8 руб. Тобто, для лікнепу в республіці потрібно було майже 44 млн. руб. Такі кошти держава не виділяла. У 1928 р. 93 % всіх пунктів лікнепу існували на кошти місцевих бюджетів, а решту 7 % утримували громадські організації, профспілки та ін. У 1927/1928 рр. сектор культури в розробці державного бюджету на рік навіть не розглядався, тільки на 1928/1929 рр. ці дані виділилися окремо. З метою отримати кошти на лікнеп з січня 1928 р. було введено самооподаткування населення України на культурні потреби в сумі 30 млн. руб.¹⁴.

Як проходило це «самооподаткування», добре видно із архівних документів. Закон про самооподаткування був прийнятий РНК і ВУЦВК УСРР 2 січня 1928 р. Вже 3 січня він розісланий оркфінвідділам для виконання без додаткових роз'яснень. 12 січня на місця була відправлена телеграма РНК України, в якій вказувалося таке: до 1 лютого зібрати 70 % самооподаткування, а решту 30 % – до 15 лютого; якщо селянин не сплатить у вказаний строк самооподаткування, то відповідну суму необхідно буде стягнути у адміністративному порядку, аж до арешту, конфіскації майна і його прилюдної продажі.

На місцях, користуючись цим рішенням, розпочався новий грабунок сільського населення. Наприклад, в Карло-Лібкнехтському районі було введено потрійне оподаткування, якщо господарство не сплачує, обкладають на 500 руб., знову не сплачує, тоді ще на 200 руб., а опісля - арешт і конфіскація майна.

Харківський окружний комітет партії в секретній телеграмі, розісланій на місцях 6 січня, вказував, що розмір самооподаткування становить 35 % сільгосподатку, але в заможних селах цим показником обмежуватись не потрібно. Щоб швидко провести роботу, давалась вказівка «терміново мобілізувати весь сільський актив, комсомол, комуністів, членів КНС» тощо¹⁵.

Цей наступ на село викликав різкий протест селян. Із сіл масово пішли листи в партійні, радянські органи. Ось повідомлення, які йшли з Кам'янець-Подільської округи за січень 1928 р.: «На ділі самообкладання виявилось просто обкраданням, уряд, значить, обдурював, коли говорив про єдиний сільгосподаток»¹⁶. «Радянська влада так здавила ярмо на шиї селянина, що дихнути не можна. Навіщо ви малюєте серп і молот, малювали би два молоти, які луплять нас з двох боків»¹⁷. Таких документів збереглося дуже багато.

Селяни перейшли до активного опору. Так, в Чемировецькому районі із 16 сіл від самооподаткування повністю відмовились 11 сіл, а решта 5 – здали його лиш частково¹⁸. В інформації окрпарткому говорилось, що ці виступи підтримують сільські комуністи і комсомольці. Було зроблено висновок: самооподаткування в розмірі 25–30 % від податку є зовсім не реальним і не може бути виконано, воно дає різко негативний політичний ефект. Селяни розцінюють всі заходи уряду в 1928 р. як повернення до часів воєнного комунізму¹⁹.

Всі ці події змусили уряд УСРР відступити. Вже 6 березня 1928 р. він розсилає у всі округи директиву, яка дозволяла використовувати кошти від

самооподаткування в першу чергу на розвиток соціально-культурних потреб сіл України, застерігає про недопущення їх зборі насилля й адміністрування²⁰.

2 жовтня того ж року питання про самооподаткування було спеціально розглянуто на засіданні РНК республіки. Приймається рішення: забезпечити повну добровільність у проведенні самооподаткування, обсяг його загальної суми не повинен перевищувати 25 % єдиного сільськогосподарського податку. Збільшення його категорично забороняється²¹.

У 1929 р. в самооподаткуванні брали участь 9 тис. сільрад України (80 % від їх загальної кількості). Було зібрано 16 млн. руб.²².

Ті, хто виступав проти, були репресовані. Так, був арештований житель села Михайлівка М.Куриневич (Покровський район на Запоріжжі). Його протести проти самообкладання були кваліфіковані на суді як виступи проти радянської влади. Сам заарештований повністю відкинув ці звинувачення, заявивши, що він не проти радянської влади, а проти тих злочинів, які вона здійснює на селі.

Самооподаткування продовжувалось і в наступні роки. Наприклад, у 1934 р. розмір його був наступним: господарства колгоспників, які не мають не усуспільненого прибутку, сплачували 5 руб., господарства, які мали присадибну ділянку – 20 руб., одноосібники, звільнені від податку – 15–20 руб., одноосібники із сільгосподатком – не більше 100 % складу цього податку. Тобто розмір самооподаткування був значним і поруч із іншими поборами становив серйозну частину бюджету сільських жителів.

75 % самооподаткування направлялося в сільські та районні бюджети і витрачалось на культурні, господарські заходи. 25 % залишалось повністю у розпорядженні сільрад²³. У 1929–1930 рр. на лікнеп в Україні було виділено 17 млн. руб., з яких більша частина була зібрана самим населенням²⁴.

Таким чином, ми бачимо, що на початку першої п'ятирічки лікнеп асигнувався в більшості самим сільським населенням України. Це звичайно негативно вплинуло на процес. Роль держави відчувалась ще дуже мало.

¹ Звіт Всеукраїнської ради профспілок України. – Х., 1928. – С.26.

² Історія селянства Української РСР: В 2 т. – Т.2. – К., 1964. – С.169.

³ Короткі підсумки перепису населення України 17.02.1927 р. – Х., 1928. – С.4.

⁴ Звіт Всеукраїнської ради профспілок України. – Х., 1928. – С.26.

⁵ От капитализма к социализму. Основные проблемы истории переходного периода в СССР. 1917–1937 гг. – М., 1981. – С.421.

⁶ Перковський А.П., Пирожков С.І. Демографічні втрати Української РСР в 30-і роки // УДЖ. – 1989. – №8. – С.9–11.

⁷ Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР. 1917–1957. – К., 1957. – С.58.

⁸ Сіренко Г. Важливі рішення // Комуніст: Орган ЦК КП (б)У. – 1934. – 1 лист.

⁹ Короткі підсумки перепису населення України 17.02.1927 р. – Х., 1928; Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.220. – Спр.2696. – Арк.66.

- ¹⁰ Спадщина минулого // Комуніст. – 1928. – № 7. – С.8.
- ¹¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.2696. – Спр.2696. – Арк.66.
- ¹² Там само. – Оп.221. – Спр.2717. – Арк.67.
- ¹³ Там само. – Спр.2756. – Арк.7.
- ¹⁴ Школа или монастырь? // Повысим грамотность. – 1933. – № 1. – С.8.
- ¹⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.221. – Спр.2772. – Арк.257.
- ¹⁶ Там само. – Спр.2756. – Арк.15, 59.
- ¹⁷ Там само. – Спр.2756. – Арк.79.
- ¹⁸ Там само. – Спр.2772. – Арк.87.
- ¹⁹ Там само. – Арк.6–10.
- ²⁰ Там само. – Спр.2776. – Арк.13.
- ²¹ Там само. – Арк.75.
- ²² Шовкопляс В. Гостра проблема // Радянське село. – 1929. – 10 квіт.
- ²³ Сіренко Г. Важливі рішення.
- ²⁴ Історія селянства Української РСР. Т.2. – С.4.